

Dat.	mihi	tibi	nobis	vobis	sibi
Acc.	me	te	nos	vos	se
Abl.	me	te	nobis	vobis	se

SINGULARIS

Nominativus

Займенник *ego* перейшов від іndoєвропейського *egō (пор. д.-гр. ἐγώ)¹. Довгота кінцевого голосного засвідчена ще в ранній латині, наприклад, *egō* (Pl. Trin. 173). Внаслідок ямбічного скорочення виникло *egō*, яке згодом стало нормативним.

Особовий займенник *tū* < *tū (пор. гом. *tú*, д.-інд. *tuvam*, ст.-ірл. *tū*).

Genetivus

Форми *mei*, *tui*, *sui* за походженням є родовим відмінком присвійних займенників *meus*, *tuus*, *suis*, переосмисленіх як особові. Причиною такого вживання могло бути вживання присвійних займенників без означуваного відмінності.

Крім згаданих, у ранній латині були форми родового відмінка *mīs* (Ann. 132), *tīs* (Pl. Mil. 1033). За аналогією до них для зворотного відмінка треба було усталити форму *sis, яка, однак, ніде не засвідчена. Її вживання остаточно не з'ясоване; можливо, вони виникли шляхом додавання закінчення -*s* до енклітичних форм родового відмінка *mei, *teri (Pl. Mil., *oi).

Dativus

Личний відмінок *mihi* < **meg^hei*, *tibi* < **teb^hei*, *sibi* < **seb^hei*. Свідченням цього збережені в ранній латині форми SIBEI (CIL, I², 118E1 (Cl. I, 632). Таке ж закінчення зафіксовано в інших італійських формах *mehe* < *mehei, оск. *tifei*, *sifei*, пелігн. *sefei*.

Личний голосний у згаданих формах класичної латини може бути збережений або звичайний. У Вергілія паралельно вжиті *mihi* (Aen. I, 8) / *mhī* (Aen. I, 4, 23) / *tibi* (Ecl. 4, 18), *sibī* (Aen. VI, 37) / *sibī* (Aen. VI, 142).

¹ В іndoєвропейській мові був варіант *egom, представлений відомими, ст.-сл. азь.

Розділ 13

ЗАЙМЕННИК

Зі спільноЯndoєвропейського мовного стану латинська мова успадкувала два головні типи займенників — особові та неособові. До типу особових, крім власне особових, належать також присвійні та зворотній, до неособових — вказівні, питальні, відносний та неозначені.

Незважаючи на низку спільних ознак, які зближують займенники та іменну систему — одинакові типи основ (на -*a*-, -*o/e*-, -*i*-), присвійні та відмінові закінчення з однієї системи в інші, — між ними є чимало суттєвих відмінностей. На відміну від іменників займенники:

- можуть набувати різних основ: *ego/mei*, *hic/hunc*;
- автономні стосовно інших займенників;
- набувають закінчень, які не збігаються з іменними (середній відмінок на -*d*; genetivus pluralis на -*ius*);

13.1. Особові та зворотній займенники

У латинській, як і в деяких інших іndoєвропейських мовах, займенники мають на першу та другу особи. Для позначення третіх особ, непрямих відмінках уживають зворотний займенник, який є відповідником до числа. Особові займенники, як жодні інші вирівнюються з іншими, що існує не лише між одною та множиною, а й у межах

Nom.	ego	tu	nos	vos
Civ.	mei	tui	nostri/nostrum	vestri/vestrum

146

Дифтонгічне походження *-i* свідчить про його довготу, яка змінилась під впливом ямбічного скорочення.

Поряд із *mīhi* іноді трапляється *mī* (Verg. Aen. VI, 104), яке могло виникнути внаслідок контракції після випадання інтервокального *h* (*mīhi* > *mīi > *mī*) або є енклітичного походження й утворене з *moi (пор. д.-гр. *μοι*). Однак аналогічних форм *tī, *sī нема.

Варіантом *tibi* є іноді засвідчене в написах **TIBE** (CIL, I², 875; I ст. до н.е.), де *-e* — проміжний ступінь умофтонгізації *-ei*.

Accusativus

Форми *tē*, *tē*, *sē* виникли з *tēd*, *tēd*, *sēd*, які втратили кінцеве *-d* після довгого голосного. У такому вигляді вони зафіковані у ранній латині, наприклад, **MED** (CIL, I², 3), **TED** (CIL, I², 4), **SED** (CIL, I², 581, 13). Причини їхньої появи остаточно не з'ясовано. Їхні відповідники в інших індоєвропейських мовах не мають кінцевого *-d*, наприклад, д.-гр. *μέ*, *σέ* (дор. *τέ*). Появу цього приголосного пов'язують з впливом ablativa, де він був звичним, або розглядають *-d*, як вказівну частку, що проникла у форми *me, *te, *se.

Іноді для підсилення в знахідному відмінку вживають редупліковані форми, наприклад, *meme*, *sese*.

Ablativus

До форм знахідного відмінка подібні форми ablativa *tē*, *tē*, *sē*, які, як і в попередньому випадку, виникли з *tēd*, *tēd*, *sēd*, продовжуючи *met, *tuet (пор. д.-інд. *mát*, *tvát*). Форма *sēd* є латинським новотвором, що виник за аналогією до *tēd*, *tēd*. Кінцевий приголосний у ранній латині ще зберігся, наприклад, *med* (Pl. Cas. 143), **PRO SED** (CIL, I², 62).

PLURALIS

Nominativus/Accusativus

Індоєвропейські форми називного відмінка **uej(s)*- “ми” та **jūj(s)*- “ви” (пор. д.-інд. *vayam* / *yuam*, гор. *weis* / *jus*) у латинській були втрачені. Слови *nos*, *vos* виникли внаслідок переосмислення знахідного відмінка (пор. ст.-сл. *нась* / *васъ*, д.-інд. енклітичні форми *nas* / *vas*).

Genetivus

Форми родового відмінка *nostrī/nostrūm* та *vestrī/vestrūm* запозичені з системи присвійних займенників. Давнішими є форми з закінченням *-im* < *-om*. Наприклад, *nostrī* та *vestrī* засвідчено після Плавта, який послідовно вживав *nostrūm*, *vestrūm*. Спочатку обидва ряди форм були цілком тотожними, проте внаслідок диференціації значень *nostrūm* та *vestrūm* набули значення genetivus partitivus, а *nostrī* та *vestrī* — звичайного родового відмінка. Однак цю функціональну різницю не завжди витримували, наприклад, *aliquid nostrī* (Lucr. IV, 39) “щось від нас” та *consensus vestrūm* (Cic. Phil. V, 2) “вашої одностайності”.

Крім згаданих, у ранній латині зафіковано форми *nostrorūm/vestrarūm* та *nostrarūm/vestrarūm*, які в класичній латині належать до системи присвійних займенників.

Dativus/Ablativus

Давальний відмінок та ablativ утворені від основ *no-*/*vo-* та закінчення **-b^heis* > *-beis* > *-bis*, наприклад, **VOBEIS** (CIL, I², 581, 29).

Фест згадував про форму *nīs* “nobis” (Paul. Fest. 47 M), походження якої незрозуміле. На думку Ф. Зоммера, вона виникла під впливом знахідного відмінка *nos* за аналогією до співвідношення між *illis* та *illos* у системі вказівних займенників¹.

13.2. Присвійні займенники

Займенники *meus*, *tuus* продовжують індоєвропейські енклітичні форми *mej та *tej, які в латинській мові доповнені суфіксом *-o-*: *mejōs > *meos* > *meus*, *tejōs > *tojōs > *tuus* (пор. оск. *tuvai*, умбр. *touer*, гом. *τεός* < *τεφός). За аналогією до *tejōs утворене *sejōs, яке в італійських мовах розвинулось до *sojōs, наприклад, **SOVEIS** (CIL, I², 364), умбр. *suveis* i, зрештою, перейшло в *sius*.

Від займенника *meus* утворився клічний відмінок *mī*, який може походити з енклітичного *mei (*moi), тобто давнього родового або давального відмінка.

¹ Sommer F. Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. — Heidelberg, 1914. — S. 413.

Поряд з *suis* у ранній латині зафіксовано форми *som* (Paul. Fest 41, 6), *sam* (Fest 432, 20, 24), *sis* (Enn. Ann. 149), які свідчать про існування присвійного займенника *sos, що виник з **s̥d̥os* після випадання *z* перед наступним *o* (пор. д.-інд. *svas*, кріт. *fōs*, атт. *ōs*).

Займенники *noster* та *vester* утворені від основ *nos-*, *vos-* за допомогою характерного також для грецької мови суфікса *-tero-* (пор. д.-гр. ήμέτερος), який у латинській мові зазнав синкопи (*-tero-* > *-tro-*).

У *genetivus pluralis* поряд з формами на *-orum/-arum* рання латина зберегла короткі форми на *-um* — *nostrum*, *vestrum*, наприклад, *maiorum nostrum* (Varro R.R. III, 3, 6), які в класичній латині усунули.

13.3. Вказівні займенники

13.3.1. *Is, ea, id*

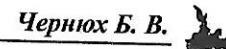
Singularis						Pluralis		
Nom.	is	id	ea	ei	eae	ea		
Gen.	eius	eius	eius	eorum	earum	eorum		
Dat.	ei	ei	ei	eis	eis	eis		
Acc.	eum	eam	id	eos	eas	ea		
Abl.	eo	ea	eo	eis	eis	eis		

Відмінкові форми займенника *is, ea, id* утворені на базі двох основ — *i-/ei-* та *ejo-/eja-*. Перша властива nominativus singularis (*m*), nominativus/accusativus singularis (*n*) та genetivus/dativus singularis всіх родів. Від другої утворена решта форм.

SINGULARIS

Nominativus

Чоловічий та середній рід утворені від основи *i-* (*is, id*), жіночий — від основи *eja-* (*ea*). У середньому роді наявне характерне закінчення займенників *-d*. Поряд з *is* трапляється утворена від основи *ei-* форма *eis*, де дифтонг *ei* відображає довготу *i*.

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

Genetivus

Спільний для всіх родів родовий відмінок *eius* утворений від основи *ei-* за допомогою закінчення *-ius*, що виникло внаслідок приєднання до індоєвропейського прономінального закінчення **-žd̥o* ознаки родового відмінка *-s*: **eisj̥os* > **ejj̥os* > *eiius* > *eius*. Це ж закінчення наявне у решті вказівних, відносному та питальних займенниках. Подвійне *i* іноді трапляється в ранній латині, наприклад, *eiius* (Pl. Amph. 108).

Dativus

Від основи *ei-* внаслідок приєднання характерного для давального відмінка закінчення *-ei* утворилася форма **ejei*, яка після регулярних фонетичних змін спростилася у *eī* (**ejei* > **eei* > *eī*). У написах, крім *ei*, є також форми **EIEI** (CIL, I², 583, 12), **EEI** (CIL, X, 1453, 10), де дифтонгічне закінчення може відображати *ī*, а також **EIE** (CIL, I², 583, 9). Засвідчена у Плавта форма *eiei* (Pl. Bacch. 525), очевидно, виникла під впливом форми родового відмінка *eiius*.

Поряд зі згаданими формами зареєстровано поодинокі випадки утворення давального відмінка від основи *eja-*, наприклад, *eae* (Pl. Mil. 348; Cato Agr. 46, 1).

Accusativus

Форми чоловічого та жіночого роду *eum / eam* утворені від основ *ejo-/eja-*, середнього *id* — від основи *i-*. Поряд з ними у ранній латині засвідчено *em* (Rorphyrt. ad Hor. Sat. I, 9, 76), утворене від основи *e-*, та діалектні форми *im* (Mastob. Sat. I, 4, 19), **IVM** (CIL, I², 401), *iam* (Varro L.L. V, 66), утворені під основи *i-*, які можна зіставити з оскським *ionc* „eam”.

Ablativus

Утворені від основ *ejo-/eja-* форми ablativa в ранній латині ще зберігали дієві закінчення *-d*: **EOD** (CIL, I², 366), **EAD** (CIL, I², 581, 24).

PLURALIS

Nominativus

Від основ *ejo-/eja-* внаслідок приєднання властивих займенникам *-m* та *-n* утворилися форми чоловічого та жіночого роду: **ejoi* > **eoī* >

150

*eei > *eī*; *eīai > *eai > *eae*. У формі середнього роду *eā* (< * *eīā*) є іменне закінчення *-ā*.

У ранній латині форма *eī* була двоскладовою, що засвідчено у Плавта (Merc. 869), проте згодом її почали вимовляти як один склад, що сприяло monoфтонгізації до *ī*, яке трапляється у написах.

Крім форм *ei* та *i*, форми nominativus pluralis чоловічого роду в написах представлена як **EEIS** (CIL, I², 581, 4), **IS** (CIL, I², 583, 48), **EIS** (CIL, I², 584, 40), **IEIS** (CIL, I², 698, 3), **IEI** (CIL, I², 402, 7), **IIS** (CIL, I², 1).

Genetivus

Поряд з усталеними в класичній латині формами *eorum* (< *eōsōm), *earum* (< *eāsōm) була також *eūt*, яка могла виникнути під впливом третьої відміни (пор. *reg-um*). Вона засвідчена епіграфічно (CIL, I², 593, 52) та згадана Павлом Дияконом (Paul. Fest. 67 M).

Dativus / Ablativus

Форми цих відмінків утворені за зразком відмінювання іменних основ на *-a* та *-o* / *e-* за допомогою кінцевих елементів **-ois* (*m*, *n*), **-ais* (*f*), які приєднували до основ *eō-*, *eā-*: * *eōis* / * *eāis* > *eōis / *eāis > *eēs* > *eīs*. У ранній латині дифтонгічне закінчення ще зберігалося, наприклад, **EEIS** (CIL, I², 581, 25). Засвідчено в одному з написів II ст. до н.е. **EIEIS** (CIL, I², 586, 11), очевидно, відображає двоскладову вимову. Варіантами *eīs* були *ieis*, *is*, *iis*, які зафіксовано в епіграфічних пам'ятках.

Поряд зі згаданими були також форми, утворені за допомогою закінчення *-bus*: *ibus* (Pl. Mil. 74), *eabus* (Cato Agr. 152).

Accusativus

Знахідний відмінок утворився за зразком іменників першої—другої відмін за допомогою закінчень **-ns* (*m*, *f*) та *-ā* (*n*): *eōns > *eōns > *eōs*, *eāns > *eans > *eās*, *eā > *eā*.

13.3.2. *Idem, eadem, eidem*

	Singularis	Pluralis		
Nom.	idem	eadem	eidem	eaedem
Gen.		eiudem	eorundem	earundem

Dat.		eidem			eisdem
Acc.	eundem	eandem	idem	eosdem	easdem
Abl.	eodem	eadem	eodem		eisdem

SINGULARIS

Nominativus

На основі займенника *is*, *ea*, *id* утворився *idem*, *eadem*, *eidem*. Початковою для його утворення була форма середнього роду *īdem* (пор. д.-інд. *idam* “це”), яка виникла внаслідок поєднання *id* з часткою *-em*. Під впливом цієї форми, переосмисленої як *i + dem*, утворились *īdem* (*m*) < *iddem < *isdem та *eadem*.

У ранній латині, крім форми чоловічого роду *īdem*, засвідчено також **EIDEM** (CIL, I², 638, 9; 132 р. до н.е.), **EISDIM** (CIL, I², 610; ≈ 200 р. до н.е.), **EISDEM** (CIL, I², 698), *isdem* (Pl. Amph. 945). Три останні форми, очевидно, виникли під впливом тих, що містили *s* (наприклад, *eosdem*).

Dativus

За аналогією до форми жіночого роду *eae* було утворено **EAEDEM** (CIL, VI, 28881).

Accusativus

У формах чоловічого та жіночого роду відбулась асиміляція *m* до *n*: *cumdem > *eundem*, *eamdem > *eandem*.

PLURALIS

Nominativus

Форма *eidem* у ранній латині була двоскладовою, що сприяло збереженню початкового *ei-*, наприклад, *ēidem* (Pl. Mil. 758), **EIDEM** (CIL, I², 678; 106 р. до н.е.). Унаслідок скорочення *ei-* в один склад та наступної monoфтонгізації виникла форма *īdem* (Verg. Aen. III, 541), яку пізньоантичні граматики вважали нормативною.

Крім цих форм, у написах засвідчено також сигматичні, наприклад, **EISDEM** (CIL, I², 1471), **ISDEM** (CIL, VI, 2041, 56).

Genetivus

Подібно до accusativus singularis, у родовому відмінку відбулась асиміляція: *eorumdem > *eorundem*, *earumdem > *earundem*.

Dativus / Ablativus

Під впливом форми *iis* поряд з нормативним *eisdem* було утворено **IISDEM** (CIL, I², 593, 5).

13.3.3. *Hic, haec, hoc*

	Singularis			Pluralis	
Nom.	<i>hic</i>	<i>haec</i>	<i>hoc</i>	<i>hae</i>	<i>haec</i>
Gen.		<i>huius</i>		<i>hārum</i>	<i>hōrum</i>
Dat.		<i>hūic</i>		<i>hīs</i>	
Acc.	<i>hūnc</i>	<i>hānc</i>	<i>hoc</i>	<i>hās</i>	<i>haec</i>
Abl.	<i>hōc</i>	<i>hāc</i>	<i>hoc</i>	<i>hīs</i>	

SINGULARIS**Nominativus**

Відмінкові форми цього займенника сформувалися на базі основ *hi-* / *hoj-* та *ho-*, *ha-*. Чоловічий рід *hic* утворено додаванням до основи дейктичної (вказівної) частки *-ce* (пор. *ec-ce*): *hice > *hic*. У *haec* та *hoc*, крім *-ce*, наявні також дейктичні частки *-i-* (*f*) та *-d-* (*n*): *ha-i-ce > *haic > *haec*, *ho-d-ce > *hocce > *hocc > *hoc*.

У ранній латині *hic* вимовляли з *ī*, наприклад, *hic* (Verg. Aen. IV, 22). Згодом поширилось скандування цієї форми з довгим голосним, що відображало вимову *hicc*. Подвоєння кінцевого приголосного, яке трапляється у написах, наприклад, **HICC EST** (CIL, IX, 60), могло виникнути під впливом форми середнього роду *hocc*. Поряд з *hic* у написах зафіксовано також **HEC** (CIL, I², 9), де *e* відображає відкриту вимову *ī*.

Genetivus

Первісною формою родового відмінка було *hojōs, яке внаслідок фонетичних змін перейшло в *hoios, а згодом — *huius*. Наявність голосного *o* в основі підтверджують епіграфічні дані, наприклад, **HOIVSCE** (CIL, I²,

583, 56), **HOIVSQUE** (CIL, I², 756). Написи також відображають подвоєння *i* — **HVIHS** (CIL, II, 2102). Переход *hoi-* у *hui-* міг бути зумовлений впливом групи *ī* або функціонуванням *hoiis* як енклітики, внаслідок чого її перший склад не розглядали як початковий, і голосний зазнав змін, властивих відкритим центральним складам.

Dativus

Реконструйована форма *hojēice після спрошення і наступного випадання *ī* та монофтонгізації *-ei* перетворилася у *hoice*, засвідчене в написах¹. Згодом, подібно до того, як це сталося у родовому відмінку, *hoic* > *huic*. У Плавта ще збереглося двоскладове скандування, наприклад, *hūic* (Pl. Amph. 702; Poen. 395), згодом витіснене односкладовим *huic* (Verg. Georg. 4, 300). До двоскладової форми повернулись у післякласичний період, наприклад, *hūic* (Stat. Silv. I, 1, 107), пор. також **HVHIC** (CIL, VI, 18773).

Під впливом іменних основ на *-a* виникла форма жіночого роду *hae* (Cato Agr. 14, 3).

Accusativus

Форми чоловічого та жіночого роду утворені шляхом приєднання до основ *ho-*, *ha-* закінчення **-m* та частки *-c(e)*: *homce > **honce*² > *hunc*, *hamce > *hance > *hanc*. Середній рід *hoc* < *hodce.

Ablativus

Форми ablativa виникли за зразком іменників першої—другої відмін, тобто внаслідок приєднання до основи закінчення *-d*: *hodce > *hocce > *hocc > *hoc*, *hadce > *hacce > *hacc > *hac*. У написах засвідчена також форма **HOCE** (CIL, I², 401).

PLURALIS**Nominativus**

Форма чоловічого роду *hī* < *hoi. Поряд з нею в ранній латині засвідчено проміжний ступінь **HEI** (CIL, I², 1216, 3). У написах також простежено

1. CIL, I², 582, 26, пор. також **HOIC** (CIL, I², 590, 30).

2. Пор. **HONC** (CIL, I², 9).

сигматичні форми **HEIS** (CIL, I², 1319, 7), **HEISCE** (CIL, I², 675, 7), **HISCE** (CIL, I², 584, 13).

Називний відмінок жіночого роду утворено внаслідок додавання до основи частки *-i-*: *ha-i>hae. У середньому роді основу розширило частками *-i-* та *-ce* — *ha-i-ce>haec.

Dativus/Ablativus

Крім форм *his*, утвореної за зразком іменників першої—другої відмін від основ *ho-* та *ha-* (*hois / *hais > *heis > hīs), у Плавта трапляється *ibus* (Pl. Curc. 506), яке могло виникнути під впливом *ibus*.

13.3.4. Ille, illa, illud; iste, ista, istud

	Singularis			Pluralis		
Nom.	ille	illa	illud	illī	illae	illā
Gen.		illus		illōrum	illārum	illōrum
Dat.		illī			illīs	
Acc.	illum	illam	illud	illōs	illās	illā
Abl.	illō	illā	illō		illīs	
Nom.	iste	ista	istud	istī	istae	istā
Gen.		istius		istōrum	istārum	istōrum
Dat.		istī			istīs	
Acc.	istum	istam	istud	istōs	istās	istā
Abl.	istō	istā	istō		istīs	

Форми цих займенників утворені від основ *illo-* / *illa-* та *isto-* / *ista-*. Подібно до інших, вони зберегли займенникову відміну лише в genetivus та dativus singularis, утворюючи решту відмікових форм за зразком іменників першої та другої відмін.

SINGULARIS

Nominativus

Чоловічий та жіночий рід представлений чистою основою, середній рід утворений за допомогою характерного займенникового закінчення *-d* (*illud*,

istud). Остаточно походження цих займенників не з'ясовано. Їхнє виникнення пов'язують із займенником *is*. Зокрема, припускають, що в основі *iste* було **esto*, яке зазнало змін під впливом *is*¹, або ж його розглядають як поєднання *is* з енклітичною часткою *-te*², пор. *eas te “istas”* (Varro L.L., VII, 8).

Крім *ille*, у ранній латині засвідчені також *olle* (Fest 260), *ollus* (Varro. L.L., VII, 42), утворені від кореня **ol-*, збереженого також в *olim*. Іноді ці займенники підсилювали часткою *-c*, наприклад, *illic* (Pl. Trin. 596), *istic* (Pl. Trin. 923). Під впливом *haec* утворено форми жіночого роду *illaec* (Pl. Amph. 766), *istaec* (Pl. Bacch. 583).

Genetivus

Часокількість *i* у закінченні *-ius* тривалий час не була постійною. У ранній і класичній латині є обидва варіанти. Традиційна вимова *-ius* остаточно усталилася у післяklassичний період.

Під впливом іменної відміні поряд із родовим відмінком на *-ius* проникали форми з закінченням *-i*: *isti modi* (Pl. Truc. 930), *isti formae* (Ter. Neaut. 382). Подібно, як до називного, до родового відмінка також проникили форми з часткою *-ce*, наприклад, *illiusce* (Cato Agr. 139).

Dativus

У ранній латині паралельно до форм на *-i* (<**-ei*) (*illī*, *istī*) існували й утворені за зразком іменників першої відміни *illae* (Pl. Stich. 560), *istae* (Pl. Truc. 790). Витіснені у класичній латині, вони відновлені у післяklassичній і поширені на чоловічий та середній роди — *illo* (*m*) (Apul. Apol. 99), *isto* (*n*) (Apul. Met. V, 31).

Accusativus

Поряд з нормативними *illum*, *illam*, *illud* та *istum*, *istam*, *istud* для ранньої латини були характерними форми, підсилені часткою *-c(e)*: *illuc* (Pl. Mil. 659) < **illudce*, *illunc* (Pl. Trin. 520), *illanc* (Pl. Most. 1158), *istunc* (Pl. Ann. 456), *istanc* (Pl. Curc. 151).

¹ Meiser G. Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache. — Darmstadt, 1998. — S. 163

² Baldi Ph. The Foundations of Latin. — P. 344.

PLURALIS

У Плавта засвідчено сигматичну форму називного відмінка *illisce* (Pl. Most. 510), очевидно, утворену під впливом *hisce*. Її треба розглядати як авторську інновацію, оскільки вона вжита поряд зі звичним *illi* і більше ніде не засвідчена.

Форма середнього роду *haec* послугувала зразком для утворення *illaec* (Pl. Poen. 368), *istaec* (Pl. Men. 520).

Крім згаданих форм, частка *-c(e)* також представлена в *ablativus pluralis istisce* (Pl. Rud. 745).

13.3.5. *Ipse, ipsa, ipsum*

Цей займенник відмінюють за зразком *ille* та *iste*, однак, на відміну від них у середньому роді він зберіг імненне закінчення *-um (ipsum)*. Займенник утворений поєднанням *is* та частки *-pse*: **ipse > ipse*. Під впливом чоловічого роду за аналогією до інших вказівних займенників, зокрема, *ille*, *iste*, утворилися форми жіночого і середнього роду. У ранній латині засвідчено форми, які зберегли відмінювання першої частини — *eapse* (Pl. Cas. 604), *eumpse* (Pl. Persa 603), *eampse* (Pl. Cist. 170) або обох складових, наприклад, *eapsa* (Pl. Cas. 602), *eumpsum* (Pl. Truc. 114), *eopso* (Pl. Curc. 538).

	Singularis			Pluralis		
Nom.	ipse	ipsa	ipsum	ipsī	ipsae	ipsā
Gen.		ipsius		ipsōrum	ipsārum	ipsōrum
Dat.		ipsī			ipsīs	
Acc.	ipsum	ipsam	ipsum	ipsōs	ipsās	ipsā
Abl.	ipsō	ipsā	ipsō		ipsīs	

SINGULARIS

Nominativus

Поряд з *ipse* у ранній латині, особливо у Плавта, трапляється *ipsus*. У післяklassичний період ця форма виникла знову. Проникнення закінчення *-us* у чоловічий рід може бути зумовлене впливом середнього роду *ipsum*.

Genetivus

Часокількість голосного *i* в закінченні *-ius*, подібно до *illius*, *istius*, могла коливатись. У ранній латині воно було довгим, наприклад, *ipsīus* (Pl. Capt. 287), а в класичній його тривалість могла змінюватися, наприклад, *ipsīus* (Verg. Aen. V, 55) та *ipsius* (Verg. Aen. I, 114). Поряд зі згаданою формою в Афранія засвідчено *ipsi* (Afr. Com. 230).

Dativus

За зразком іменної відміни в післяklassичній латині утворене *ipso* (Apul. Met. X, 10; CIL, VI, 12131).

У словнику Феста є згадка про форми *sum “eum”* (Enn. Ann. 98; 131), *sam “eam”* (Enn. Ann. 218), *sos “eos”* (Enn. Ann. 22; 151), а також складне утворення *sapsa “ipsa”* (Enn. Ann. 430), які дають підстави стверджувати, що в ранній латині був займенник **sos*, **sa*, не тотожний присвійному **sos*, його порівняно швидко витіснив *is*.

Можливо, що з вказівним займенником **sos* пов’язане виникнення *ipse*. Вже згадана форма *sapsa* могла бути називним відмінком до утвореного внаслідок експресивного подвоєння знахідного *samsam* (з епентезою — **sampsam*, пор. *eto* — *et-p-si*). За аналогією до **sampsam* міг виникнути знахідний відмінок чоловічого роду **sompson*, називним відмінком якого було **sopsos* (або **sospse*). Внаслідок витіснення *so-* займенником *is* **sospse* перетворилося у **ispse > ipse*, де *-pse* почали сприймати як частку.

13.4. Відносний та питальний займенники *qui*, *quae*, *quod* та *quis*, *quid*

Під час відмінювання відносного та питального займенників простежується чергування основ *qui- < *k^ui-* та *quo- / qua- < *k^uo- / k^ua-*. Займенник, утворений від основи **k^ui-*, спочатку вживали як питальний та неозначений, а утворений від основ **k^uo- / *k^ua-* — як відносний. Наступне зближення обох основ сприяло їхньому переплетенню в межах парадигми.

Подібно до питальних та відносного відмінюють неозначенні займенники, утворені за допомогою присдіяння до них часток *-dam*, *-piam*, *-nam*, *-cumque*,

-que (*quidam, quispiam, quinam, quicunque, quisque*), застиглих дієслівних форм *-libet, -vis* (*quilibet, quivis*), подвоєння займенника (*quisquis*)

Nom.	quis	quid
Gen.	cuius	cuius (rei)
Dat.	cui	cui (rei)
Acc.	quem	quid
Abl.	quo	qua (re)

	Singularis			Pluralis	
	Nom.	qui	quae	quod	qui
Gen.	cuius			quōrum	quōrum
Dat.	cui				quiibus
Acc.	quem	quam		quōd	quās
Abl.	quō	quā	quō		quiibus

SINGULARIS

Nominativus

Займенники *qui*, *quae* утворені додаванням до основи дейктичної частки *-i*: *qui* < *kʷo-i, *quae* < *kʷa-i. Форма середнього роду має характерне займенникове закінчення *-d*: *quod* < *kʷo-d. Збережена в незмінному вигляді основа представлена в ранньолатинських написах, наприклад, **QVOI** (CIL, I², 1), **QOI** (CIL, I², 4). Проміжний етап на шляху до монотонгізації *oi* у *i* відображеній у **QVEI** (CIL, I², 591a) та **QVE** (CIL, I², 1861).

Питальні займенники *quis* та *quid* утворилися від основи **kʷi-*. У ранній латині *quis* використовували замість *qui* та *quae* без родової диференціації *quis homo est me insipientior* (Pl. Trin. 929) поряд з *quis ea est nam optima* (Pl. Aul. 136). Проте в класичній латині сфері функціонування питальних займенників *quis*, *quid* та *qui*, *quae*, *quod* уже розмежувалися. Перші вживали у предикативному значенні, другі — в атрибутивному, пор. *quis ego sum* (Pl. Trin. 976) та *qui locus* (Cic. Mur. 82).

Genetivus

Первісною формою родового відмінка вважають *kʷoijos, що перейшло у *quoijos, а згодом — у *quoius*. У вигляді **QVOIVS** родовий відмінок цих займенників представлений у написах (CIL, I², 7). Іноді в написах зафіксовано

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

подвоєне написання *i*, наприклад, **QVOIVS** (CIL, III, 1953), яке відображає реальну вимову. Звичне *cuius* наприкінці I ст. до н.е. виникло з *quoios, що було в ненаголошенному положенні.

Dativus

Початкова форма *kʷoijei після спрощення групи *ij* та її випадання і монотонгізації *-ei* змінилася в засвідчене у написах **QVOI** (CIL, I², 5836 60), а пізніше — у *cui*. В епіграфічних джерелах, крім *quoi*, трапляється написання **QVOIEI** (CIL, I², 11), **QVOEI** (CIL, VI, 1932 a). Форми, утворені за зразком іменників першої—другої відмін, представлені переважно в розмовній латині після класичного періоду — **QVAI** (CIL, II, 89), **QVO** (CIL, X, 2311, 6).

Accusativus

Від основи **kʷi-* утворена форма чоловічого роду *quem* (< *kʷim). Ця ж основа наявна у середньому роді *quid*. Жіночий рід представлено основою *qua-* (*quam*).

Ablativus

Поряд з формами, утвореними від основ *quo-/qua-* за допомогою такінчення аблатива *-d* (*quōd > *quō*, *quād > *quā*), у ранній латині, та як архаїзм у класичній, засвідчено *qui* (< *quīd), яке вживали як питальний та вказівний займенники без родової диференціації, наприклад, *qui praesente* (Pl. Bacch. 335), *quiccum* (Verg. Aen. XI, 822). Однак через невизначеність цієї форми швидко перетворилась у застиглу, набувши прислівникового значення: *qui* “якось”, *ne-qui-quam* “ніяк”.

PLURALIS

Nominativus

Форми *qui (m)*, *quae (f, n)* виникли з *quoij, *quai. Крім них, у ранній латині вживали спільній для чоловічого та жіночого роду називний відмінок *quies*, утворений від подовженого ступеня основи *qui-* — *queij*: *quejēs > *quēs*.

Genetivus

Крім утворених від основ *quo-*, *qua-* за зразком іменної відміни форм *quoijum*, *quarum*, родовий відмінок іноді має основу *qui-*. Коментатор Вергі-

160

лія Сервій повідомив про *quium*, яке використовував Катон (Serv. Comm. ad Aen. I, 85). Близька до *quium* форма *quoium* засвідчена також у Плавіт (Trin. 534).

Dativus/Ablativus

Паралельно до утвореної від основи *qui-* форми *quibus* була також *quiſ*, яка виникла з *quois / *quais під впливом іменників першої—другої відмін.

13.5. Займенникові прикметники

Займенниками називають прикметники, які завдяки семантичній близькості до займенників перейняли деякі їхні відмінкові форми. У genetivus singularis вони закінчуються на *-ius*, а у dativus singularis — на *-ī*.

1) *imus* < *oīos*, пор. ст.-пат. OINO[M] “унім” (CL, I², 8). Поряд з формами *imius*, *imi* засвідчено genetivus singularis *imi* (Catul. 17, 17), dativus singularis *imo* (Varro R.R. I, 18, 6), *imae* (Cato Agr. 19, 1);

2) *ullus* з похідним від *imus*, утворилося від основи *oīō-* за допомогою

демінутивного суфікса *-lo-*: *oīōlos > *oīōlos > *oillos* > *ūllus*. Шляхом заперечення *ullus* за допомогою частки *ne* утворено *nullus* (*ne-ullus*). Крім утворених за зразком займенників родового та давального відмінків однини, трапляються також форми, аналогічні до іменників першої—другої відмін: genetivus singularis *ulli* (Pl. Truc. 293), *nulli* (Ter. Andr. 608), dativus singularis *ullaē* (Tibul. IV, 6, 9), *nullae* (Prop. I, 20, 35);

3) *tōtus* < *točetos за походженням з формою *participium perfecti passivi* від втраченого дієслова *tōtō (пор. *tōmentum* < *točimentum). Поряд з *tōtūs*, *tōtī* спорадично трапляються genetivus singularis *tōti* (Afr. Com. 325), dativus singularis *tōto* (Prop. III, 11, 57), *tōtāe* (Pl. Frg. 3);

4) походження *sōlus* остаточно не з'ясоване. У мовозвнавстві є притуллення про його з'язок зі зворотним або прислійним займенниками, які стосуються третьої особи. Як і в попередніх випадках, поряд з нормативними формами ролового та давального відмінків фіксують утворені за зразком іменників першої—другої відмін *soli* (Cato ap. Prisc. II, 227, 12), *sōlāe* (Cato Eun. 1004);

3 **k^uhi*, **k^uo-* / *k^ua*, за допомогою протиставленого суфікса *-tero-*. Від цього займенника утворено похідні *neuter*, *uterque*, *alter* *uter*. Відображенням іменної відміни є форми родового відмінка *neutri* (Varro L.L., IX, 62), *utriq[ue]* (Pl. Aul. 129) та давального *utroque* (Apul. Plat. II, 13);

5) *uter* утворено від займенникової основи **k^uu-*, яка існувала поряд

з **k^uhi*, **k^uo-* / *k^ua*, за допомогою протиставленого суфікса *-tero-*. Від цього

займенника утворено похідні *neuter*, *uterque*, *alter* *uter*. Відображенням іменної відміни є форми родового відмінка *neutri* (Varro L.L., IX, 62), *utriq[ue]* (Pl. Aul. 129) та давального *utroque* (Apul. Plat. II, 13);

6) *alīus* — єдиний серед займенників прикметників, який утворює форму середнього роду з закінченням *-d*. Родовий та давальний відмінки *alīus*, *alīi*, здебільшого, замінковали формами *alterius*, *alteri*, утвореними від семантично і формально спорідненого *alter¹*, хоча у Лукреція (VI, 1227) засвідчена контратована форма давального відмінка *alī*, поряд з якою трапляються **ALIO** (CL, X, 4972), *aliae* (Pl. Mil. 802).

Трупонощі у плюмаженні виникають щодо форми називного відмінка *alīs* та *alīd*, засвідчені з 1 ст. до н. е., які отпершу були частиною складних утворень *alīd ex alīo* (Lucr. I, 269), *alīs alīb* (Sall. ap. Cīar. I, 159, 13), **ALISALIVM** (CL, II, 2633, 7), а згодом їх почали вживати самостійно, наприклад, *alīs* (Catul. 64, 28), *alīd* (Catul. 29, 15). У цьому випадку незрозуміло, чи йдеється про паралельні форми, утворені від основи *alī-*, чи про нормативні, які вчинили фонетичних змін.

¹ *alter* < *alīteros